

דרך ללא מוצא

ד"ר ישראל מילייקובסקי

1943–1887

נעמי מנוחין

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

המערכת המדעית
פרופ' עמנואל אטקס – יו"ר, פרופ' גור אלרואי, פרופ' אלישבע באומגרטרן,
פרופ' גרשון בקון, פרופ' ירון הראל, פרופ' כנה ורמן, מר יחזקאל חובב

עריכה לשונית: יחזקאל חובב
מנהלת ההוצאה לאור: חיה פז כהן
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט
מרכז ליאוניד נבזלין לחקר יהדות רוסיה ומזרח אירופה, האוניברסיטה העברית בירושלים
קרן מלגות שער הנגב על שם צבי גרשוני ז"ל

מסת"ב 978-965-227-379-6
מספר קטלוגי 185-1111
© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשפ"ב
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות
צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: רונית גלעד
הדפסה: דפוס פרינטיב, ירושלים

תוכן העניינים

11	פתח דבר ותודות
13	מבוא
	שער ראשון: מקורותיו של אינטלקטואל יהודי-פולני
23	פרק ראשון: אליטה חדשה
23	א. הדלת נפתחת להשתלבות
30	ב. קווים לדמותה של האליטה התרבותית
38	פרק שני: מקרבו לוורשה: השנים המעצבות
39	א. יהודי קרבו
44	ב. לימודים בגימנסיה
47	ג. בחזרה בוורשה
48	ד. השירות הצבאי
	שער שני: עם או בלי סטטוסקופ: בין שתי מלחמות העולם
53	פרק שלישי: ברפובליקה הפולנית החדשה
54	א. מקורות
56	ב. יהודי פולין ברפובליקה הפולנית הצעירה: רקע
62	ג. הרופאים היהודים והרפואה היהודית בפולין
71	פרק רביעי: מדינה חדשה, חיים חדשים: 1923–1935
74	א. בלה מילייקובסקי
75	ב. יאנינה מילייקובסקי
77	ג. 'על קברו של ד"ר ווצלב שטרלינג'

81	ד. הרפואה בפולין, הבריאות והרופאים
88	ה. 'דאגו בנוגע לניקיון הגוף'
90	ו. 'אנו הרופאים היהודים'
96	ז. 'על ד"ר סמואל גולדפלאם במלאת שנה למותו'
98	ח. לנוכח עליית הנאציזם בגרמניה
105	ט. כבוד ומולדת: פטריוט פולני ואזרח שווה זכויות
106	י. בזירה הפוליטית
118	יא. סיכום
119	פרק חמישי: בין כאן לשם: בקונגרס הרופאים הראשון בארץ ישראל
119	א. מרעיון למציאות
127	ב. רישומים מארץ ישראל
150	ג. בקונגרס הרופאים
164	ד. סיכום
167	פרק שישי: שנות ההתפכחות: 1936–1939
168	א. 1936 – בחירות לוועד הקהילה
171	ב. 1937 – שנת השתיקה
173	ג. 1938 – אתגרים חדשים ועסקנות רפואית
176	ד. בחירות חדשות, ויכוחים ישנים
184	ה. האידיאל הלאומי: על הגירה וציונות
194	ו. פעילות ציבורית נוספת
195	ז. 'מבעד למשקפי הרופא'
196	ח. סיכום
שער שלישי: הסימפוזיה הבלתי גמורה	
201	פרק שביעי: 'המוות הצופה בי מכל עבר חודר לחדרי': 1939–1943
201	א. מבוא
206	ב. עם פרוץ המלחמה – התארגנות ראשונית
209	ג. מילייה חברתי
212	ד. השקפות ועמדות: המומרים, הציונות והעולם שאחרי המלחמה

219	ה. אתגרים ביודנראט
227	ו. יחסים עם הקולגות
229	ז. מחקר הרעב
240	ח. הסוף
246	ט. סיכום
249	פרק שמיני: סיכום ומסקנות
256	נספח: גורלם של בני המשפחה
269	ביבליוגרפיה ורשימת קיצורים
269	א. מקורות
273	ב. כתבי מילייקובסקי
276	ג. רשימת קיצורים – מקורות ומחקרים
301	מפתח

להורי
אמנדה לבית שילובולסקי
וישראל וייס
זכרם לברכה

פתח דבר ותודות

ד"ר ישראל מילייקובסקי (1887–1943) היה רופא, פובליציסט ואיש ציבור בוורשה שבין שתי מלחמות העולם וראש מחלקת רפואה ותברואה ביונדראט של גטו ורשה. ואולם, הוא נעלם כמעט כליל מעל דפי ההיסטוריה. ספר זה מבקש להוציאו מתוך האפר ולספר את סיפורו, כמי שמייצג את שכבת האינטליגנציה היהודית בוורשה בין שתי המלחמות ובתקופת השואה. החיבור בא אפוא, במידה רבה, לשמש יד ושם לד"ר ישראל מילייקובסקי ולרופאים היהודים שנרצחו בשואה.

אנשים רבים סייעו לי במהלך כתיבת ספר זה, שראשיתו בכתיבת חיבור לקבלת תואר דוקטור באוניברסיטת בן גוריון בנגב. תקצר היריעה מלהזכיר את כולם אך תודתי נתונה לכל אחת ואחד מהם.

ברצוני להודות לפרופ' מוטי זלקין מן המחלקה להיסטוריה באוניברסיטת בן גוריון, שהדריך אותי בעבודה, על השעות הרבות שהקדיש לי, על העצות החשובות והטובות, ההכוונה והסבלנות, ובעיקר על שהיה לי מורה דרך והאיר את עיני בנבכי המחקר. לד"ר דני נדב, חוקר תולדות הרפואה מאוניברסיטת תל אביב, שחשף אותי לראשונה לנושא והשיא עצות טובות בראשית הדרך.

אנשים רבים נוספים ליוו את עבודתי בנדיבותם, במתן עזרה אקדמית, עצות ותמיכה שאי אפשר להפריז בחשיבותן. ראשית, לחברי ד"ר מרצ'ין אורינביץ' מן המכון לזיכרון לאומי בוורשה, על החברות, הסיוע ללא לאות, החשיבה המשותפת והחיפוש אחר מקורות בפולין; לחברתי רותי שקד שטרחה רבות לעזור בתרגום התיעוד מפולנית לעברית, על שעות של שיחות מלב אל לב; לחברותי אלה ניקולייבסקי וליאנה פלדמן על העזרה בתרגום המקורות מרוסית; ולגב' אולה (אלכסנדרה) ביינאקה, למר אנדז'י ינקובסקי ולגב' מז'נה שוגיירו על העזרה הרבה שהגישו לי באיתור חומרים בפולין.

תודתי גם לאלה ששללו הערותיהם החכמות לא הייתה העבודה מגיעה לידי גמר: מר אלעד איזון, פרופ' נטליה אלקסיון, ד"ר אלי ביר, פרופ' אבי גרוס, ד"ר פנחס זיו, ד"ר נאוה כהן, ד"ר ויטולד מדיקובסקי, ד"ר גולי נאמן-ערד, ד"ר מרים עופר, פרופ' אבי עורי, מר עופר צמח, גב' יעל רוסק, פרופ' שאול שאשא, מר יוסי שביט, גב' אורלי שטטנר, גב' ימימה שי וגב' רעיה שלומי.

ברצוני להודות גם לעובדי הארכיונים הרבים שבהם הסתייעתי: ארכיון יד ושם, ארכיון האוניברסיטה העברית, ארכיון לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון, הארכיון הרפואי בוורשה, ארכיון העיר ורשה, המכון ההיסטורי היהודי בוורשה, ארכיון העיר שדליץ, ארכיון הצבא הפולני, ארכיון אוניברסיטת ורשה, ארכיון האוניברסיטה הצארית בוורשה, הספרייה הלאומית בירושלים והספרייה הלאומית בוורשה. תודות גם על האישור להשתמש בחומרים ובצילומים לספר זה.

תודה גם לאלה שפתחו בפני את ביתם ואת ליבם למען מחקר זה: לגברת אלזבייטה קינדלר-יבורסקה, אחייניתו של פרופ' תדאוש אורלובסקי, על המידע שסיפקה על אודות דודה ואביו. לגב' יואנה וייט, סוכנת הבית של יאנינה מילייקובסקי-גייבסקי, ולגב' ונדה וליגורה, בת זוגו של סטניסלב גייבסקי, ששפכו אור על גורלם של בני משפחת מילייקובסקי וגייבסקי. לבני משפחתה הרחוקים של ברכה גורדון – קרובת משפחתו של מילייקובסקי – שפתחו בפני צוהר למשפחתם: גב' לילי נוימן-גרס, מר יאיר פשחור וגב' שולמית ענבר. תודה לגב' אפרת שמעוני ססר ולגב' הדר מלמד, קרובות משפחתו של צבי גינזבורג, חותנו של אברהם מילייקובסקי, אחיו של ישראל. תודה לגב' מרגרטה טלרמן ששפכה אור על גורלה של אווה מילייקובסקי.

תודות לגב' נילי הירט על העריכה הלשונית ועל עצותיה הטובות, למערכת הפרסומים של מרכז זלמן שזר שהכירה בחשיבות הספר על ישראל מילייקובסקי, למנכ"לית גב' מיכל שגיא, לגב' חיה פז כהן מנהלת ההוצאה לאור, לעורך הראשי של ההוצאה מר יחזקאל חובב שגם סייע בעריכה הלשונית של הספר, ולגב' נעה גרינולד-עסיס מפיקת הספר.

תודות רבות גם לקרנות שתמכו בנדיבותן, בהוצאת ספר זה: מרכז ליאוניד נבולין לחקר יהדות רוסיה ומזרח אירופה, האוניברסיטה העברית וכן קרן המלגות 'שער הנגב' על שם צבי גרשוני ז"ל.

תודה מיוחדת לבני משפחתי האהובים על התעניינותם ותמיכתם. אציין במיוחד את בני נדב שהיה שותף בצמתים רבים של העבודה, הן בשלב חיפוש החומרים בפולין הן בשלב העריכה. אני מודה על שיחות מעמיקות, חשיבה משותפת, עצות טובות ועזרה ללא לאות בעריכת העבודה; על העניין, הסבלנות, העידוד והתמיכה, שבלעדיהן עבודה זו לא הייתה באה לסיימה. תודה לבני עודד על היותו שגריר לעת מצוא בקשרים השונים ברחבי תבל, לבני בעז ויואב על התעניינותם ותמיכתם, לכלותיי האהובות איבתיסאם ושירה ולנכדותיי האהובות סופיה ואלינור רחל. חובה ענקית אני חבה לעמיחי בן זוגי ואהוב ליבי על התמיכה לאורך כל הדרך. ללא תמיכתו ועידודו מחקר זה לא היה יוצא לפועל.

מבוא

'כי לא כלי אמות'
(הוראטיוס)

בשנת 1946 יצא לאור בוורשה ספר מחקר על אודות 'מחלת הרעב'. זהו אחד החיבורים החשובים על השפעת הרעב על גוף האדם, וייחודו בהיותו פרי מחקר שנערך בתנאים יוצאי דופן: גטו ורשה במהלך מלחמת העולם השנייה. המחקר נמשך פחות משנה, הנסיינים היו יהודי הגטו והחוקרים היו הרופאים היהודים בגטו. בעת פרסום הספר לא נותר כמעט אף אחד מהם בחיים. מי שיזם את המחקר, ניהל אותו, ערך את תוצאותיו וגם דאג להבריחו אל מחוץ לגטו היה ד"ר ישראל מילייקובסקי (1887–1943), ראש מחלקת רפואה ותברואה ביודנראט של גטו ורשה. קורותיו של מילייקובסקי, רופא ופטריוט יהודי-פולני שלחם במלחמת העולם הראשונה, פובליציסט ואיש ציבור מוכר בקהילה היהודית המקומית, כקורותיה של שכבה שלמה – האינטליגנציה היהודית בפולין בין שתי מלחמות העולם. דמותו של מילייקובסקי, שנדחקה אל שולי הזיכרון הקולקטיבי ולא מצאה את המקום הראוי לה בין דפי ההיסטוריה, עומדת במרכז הספר הזה.

'ביוגרפיה ראויה לשמה', כתב זאב שטרנהל, 'אינה רק תולדות חייה של אישיות חשובה או מעניינת והיא אינה נמדדת רק בפרטים אישיים שהיא חושפת או בעבודת הנמלים שהושקעה בה. ביוגרפיה חשובה היא זו שפורשת באמצעות דמות מרכזית תקופה שלמה'.¹ בחמישים ושש שנותיו עבר ד"ר מילייקובסקי בתחנות רבות ודרמטיות של קורות היהודים במאה העשרים: העיירה היהודית, ההגירה אל הכרך הגדול, מלחמת העולם הראשונה, הקמת פולין העצמאית, ארץ ישראל המנדטורית, מלחמת העולם השנייה, החיים בגטו ורשה והשוואה. התחנות האלה, ובעיקר שנות העשרים והשלושים, לוו בכתיבה ובמעשה. באמצעותן נפרסות תמונת עולמו ותפוסותיו של אינטלקטואל יהודי-פולני, שאפשר לראותו כמייצג בדרכו את שכבת האינטליגנציה הרחבה של

1 שטרנהל, 'למות למען החירות'.

קהילתנו. כל אחת מן התחנות יכולה לפרנס מחקרים מאלפים וספרים רבים מספור, אבל ספר זה מבקש להתמקד באדם, בעולמו, בדעותיו ובהשקפותיו, כמי שביקש להיות מנהיג ציבור בדרכו שלו.

מה היה מקומו בחברה היהודית בפולין בין שתי מלחמות העולם? האם אפשר למקמו בקטגוריות הקשיחות המחלקות את החברה היהודית בפולין שבין שתי המלחמות לקבוצות מובחנות: ציונים, חרדים ומשתלבים לסוגיהם, או שמא הוא ייצג מודל ביניים? האם שכבת האינטליגנציה שמילייקובסקי נמנה עימה הייתה בעלת אוריינטציה פולנית או לאומית-יהודית, ואולי גם זו וגם זו? מה הגדיר את זהותו האידאולוגית-התרבותית? בנוסף על שאלות אלה, אנסה לסרטט את הסוגיות שעמדו באותה עת במרכז עולמה של הקהילה היהודית בוורשה בין שתי מלחמות העולם: יחסי גולה-ארץ ישראל, יחסי יהודים-פולנים ויהודים-מומרים, מעמדו של הרופא היהודי, נככי הפוליטיקה הקהילתית הפנימית כפי שבאו לידי ביטוי בהשקפת עולמו ובפעילותו של מילייקובסקי, ופעילותו הציבורית ועמדותיו הפוליטיות בזמנים אלה.

הספר נחלק לשלושה שערים, המתארים שלוש תקופות בחייו של ישראל מילייקובסקי: שנות התעצבותו האישית והמקצועית; הפיכתו לדמות מרכזית בחיים הציבוריים בקהילה היהודית בוורשה בין שתי מלחמות העולם; ותפקידו האחרון, הטרגי, כראש מחלקת רפואה ותברואה בגטו ורשה.

השער הראשון עוסק, כאמור, במקורותיו של מילייקובסקי כאינטלקטואל יהודי-פולני, הן כפרט הן כחלק מן האינטליגנציה היהודית בת זמנו. הפרק הפותח מסרטט את דיוקנה של האליטה היהודית החדשה בפולין במחצית הראשונה של המאה העשרים, על המשותף והמגוון שבה, כקבוצת ההתייחסות של מילייקובסקי שבמסגרתה הוא חי, פעל והתפלמס. פרק זה משמש מעין מבוא נוסף, המאפשר לראות את הביוגרפיה של האיש בהקשרים רחבים, לשם הבנת אישיותו ודמותו הציבורית והפוליטית.

הפרק השני חוזר אל כור מחצבתו ואל מחוזות ילדותו ונעוריו כאדם צעיר, כחייל, ואל השנים הראשונות שבהן שימש רופא. בשל מיעוט המסמכים הספציפיים שהשתמרו על אודות האיש ומשפחתו בתקופה זו, חלקים מרכזיים של תקופה זו בחיי מילייקובסקי לוטים בערפל, רב בהם הנסתר על הגלוי ולעיתים כל שנותר בידינו הם פירורי מידע, שבאמצעותם ניסיתי לשחזר את התמונה הרחבה. עם זאת, במידה רבה אפשר לומר שסיפורו וסיפור משפחתו בתקופה זו הם גם סיפורם של יהודי מזרח אירופה בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים, אלה שנדדו מהעיררה הקטנה, השטעטל, אל העיר הגדולה.

השער השני מלווה את מילייקובסקי כרופא וכאיש ציבור בוורשה היהודית בין שתי

מלחמות העולם, תקופה שבה קמה והתבססה הרפובליקה הפולנית השנייה, ואזרחיה היהודים חיפשו את דרכם במדינה החדשה. שער זה הוא ליבת הספר: נדונים בו בהרחבה זהותו הלאומית, היהודית והפוליטית, תפיסת עולמו, השקפותיו בנושאים שעמדו על סדר היום של יהודי ורשה בשנים האלה, וכן הכרעותיו, שאיפותיו, תחומי התמחותו, עיסוקיו השונים וחי המושפחה שלו. השער נפתח בפרק השלישי, הסוקר את הרקע לפעילותו של מילייקובסקי בנושאים יהודיים, ציוניים ורפואיים. אחריו באים שלושה פרקים המייצגים שלוש תקופות משנה: (א) 'מדינה חדשה, חיים חדשים' – תחילת חייו האזרחיים של האיש שאך זה השתחרר משירות צבאי ארוך של כעשר שנים והחל את פעילותו הציבורית-רפואית ואת עיסוקו בפובליציסטיקה. (ב) 'בין כאן לשם' – ביקורו בארץ ישראל במסגרת הקונגרס העולמי הראשון של הרופאים היהודים בשנת 1936. אף שסעיף זה עוסק בתקופת חיים קצרה, זו תקופה בעלת משמעות רבה בחייו, ועליה גם הרבה בכתיבה. בתקופה זו בחן את השקפתו הצינונית והכריע בסופו של דבר להישאר עם קהילתו בפולין. (ג) 'שנות ההתפכחות' – תקופה של התערערות מארג החיים היהודיים בפולין לאחר מותו של המרשל יוזף פילסודסקי והתחזקות האנטישמיות, ובה נאלץ מילייקובסקי להתמודד עם שאלות ערכיות חדשות שחידדו את השקפת עולמו. סעיפי המשנה השונים של פרק זה מבוססים רובם ככולם על מספר רב של מאמרים שפרסם בעיתונות התקופה בין השנים 1925–1939.

השער השלישי, 'הסימפוזיה הבלתי גמורה', עוסק בפועלו של מילייקובסקי בתקופת השואה, בתפקידו הבכיר בתחנת חייו האחרונה – גטו ורשה, שנתפס בזיכרון הקולקטיבי כסמל לגטאות בתקופת מלחמת העולם השנייה. תיליתילים של מחקרים ומאמרים נכתבו על נושאים שונים בהקשר זה, אך מילייקובסקי, מי שניהל את מחלקת רפואה ותברואה של הגטו ועמד בראש שני פרויקטים ייחודיים: הפקולטה המתחרתית לרפואה שפעלה בגטו ו'מחקר הרעב', נדחק אל שולי המחקר ההיסטורי. לפיכך, בפרק העוסק בגטו התמקדתי רק במידע הנוגע ישירות למילייקובסקי ויכול לשפוך אור על אישיותו דרך מעשיו ודבריו שנכתבו עליו, כמייצג של קבוצה רחבה יותר. לאחר סיכום המחקר מופיע נספח המגולל את קורותיהם של בני משפחתו של מילייקובסקי.

חלק ניכר מספר זה הוא כאמור ניתוח, פרשנות והסקת מסקנות על אישיותו ועולמו של מילייקובסקי מתוך משפטים ספורים שכתב או שנכתבו עליו במסמכים – מעטים למדי – שנשמרו. מתוך כל אלה עלתה דמותו של רופא יהודי אחד על מאוויו, עולמו והבעיות שהעסיקו אותו, את האינטליגנציה היהודית בכלל ואת ציבור הרופאים היהודים בפרט. כך נרקמת תמונה של מקבץ אירועי חיים: הילדות, הלימודים, הצבא, הקהילה היהודית, חלקו בארגונים מקצועיים וכאיש ציבור, ההורות לבתו היחידה שתלך

בדרכיו כרופאה, ולבסוף פעילותו כדמות בכירה בגטו ורשה; כל אלה יחדיו יוצרים סיפור קוהרנטי. פרקים אלה חופפים גם את האירועים המרכזיים בהיסטוריה הפולנית בראשית המאה העשרים – המאבק לעצמאות ומלחמת העולם הראשונה, תקומת המדינה הפולנית החדשה, העידן הלאומני לאחר מותו של פילסודסקי ולבסוף הכיבוש הנאצי. התחקיתי אחר חייו ומצאתי תשובות רק למקצת השאלות. אחרות יישארו כנראה בלתי פתורות. ביקשתי להוציא את האדם מתוך האפר ולהציב לו יד ושם.

לא הייתה זו משימה פשוטה כלל ועיקר. קושי עיקרי במחקר נבע מאובדן חלק ניכר מן החומר ההיסטורי הרלוונטי ומחסרונן של עדויות ממקור ראשון. כמה מן הארכיונים אבדו במלחמת העולם השנייה בהפצצות על ורשה, כמו ארכיון הקהילה היהודית, שהועתק לגטו ורשה ונשרף שם בימי המרד. העיר חרבה עד היסוד ועימה אבדו אנשים ומסמכים. כמו כן, לא נותרו בחיים קרובי משפחה מדרגה ראשונה. קרובי המשפחה שאותרו היו מדרגת קרבה רחוקה ביותר, וכמעט שלא היה בידם מידע על האיש ומשפחתו. אף קרובת המשפחה היחידה, שמילאה דפי עד, לא דייקה בנתונים. רוב המידע על חייו המוקדמים של מילייקובסקי לקוח מארכיון הצבא הפולני, ממסמכים אישיים שלו ושל בתו יאנינה ואחיו אברהם, מן הארכיון הרפואי בוורשה ומנייתוח מאמרים שכתב ובהם נותרו קרעי מידע. כמעט שלא היה בהם מידע על חיי היום-יום של האיש: יחסו למשפחתו, לחבריו, הפציינטים שלו או סדר יומו. ואולם, ללא ספק עולה מהם עולמו הערכי.

בכל הנוגע ליהדות פולין בכלל, ולאיינטליגנציה בפרט, העיתונות היהודית בין שתי מלחמות העולם משמשת מקור כמעט בלעדי לחיים האינטלקטואליים של יהודי התקופה ולנושאים שעמדו על סדר היום הציבורי. על כן חלקו השני של הספר מבוסס כמעט כולו על פובליציסטיקה מפרי עטו של מילייקובסקי עצמו. מכתבים אלה עולים ביטויים ייחודיים, ניבי לשון וקריאות טעונות, והם מחיים דמויות, פולמוסים, רעיונות והוויה שלמה – עולם שלם הנפרש לנגד עינינו, עולמו שלו ועולמה של האינטליגנציה היהודית של אותם הימים בפולין. כל מאמריו של מילייקובסקי שאותרו באורח שיטתי בארכיונים ובמספר רב של עיתונים וכתבי עת תורגמו לעברית, נותחו ומוינו על פי קריטריונים כרונולוגיים ותמטיים.

על החלק האחרון והדרמטי בחייו של האיש יש בידינו מידע בעיקר מעדויות ומזיכרונות של בני התקופה – אזכורים מעטים ושברי מידע על אודותיו. מיעוטם באים חשבון עם מילייקובסקי, רובם מהללים אותו. כל אחד מהם שונה, וביחד הם יוצרים תמונה מורכבת של אדם בתקופה כה הרת גורל. לצד הזיכרונות שרד שאלון שמילא לארכיון המחתרתי 'עונג שבת', וממנו אנו למדים על תחושותיו, וכן המבוא המרגש ל'מחקר הרעב' שיוזם, כתב, ערך ודאג להבריח אל מחוץ לגטו. ממבוא זה עולה דמות של

אדם שאף ברגעי המשבר הקשים ביותר של רעב, מחלות ומוות ביקש להראות לעולם מה עברו יהודי ורשה בתקופה זו. הוא גייס את המחקר כדי להפיץ ידע רפואי שניתן ללמוד ממצב נוראי זה, ולהנציח את הרופאים, שותפיו לדרך, שידע כבר אז כי יומם ויומו קרבים. אכן ראוי שמחקר זה יהיה אנדרטה לרופאים היהודים, בני האינטליגנציה היהודית, ובתוכם מילייקובסקי.

על חשיבות המחקר של תולדות יהודי פולין עמד אפרים אורבך.² הוא טען כי 'חורבנה של יהדות פולין בדורנו מטיל על עם ישראל ועל שרידי יהדות פולין בכל מקום שהם חובה קדושה וגדולה להגות ולעסוק בתולדותיה'. המחקר על אודות יהדות פולין בין שתי מלחמות העולם התמקד במספר היבטים: בזרמים הפוליטיים לגוניהם – התנועה הציונית והמפלגות ותנועות הנוער שהיו מסונפות אליה, והתנועות הלא-ציוניות דוגמת ה'בונד'; בהיבט המקומי – העיירה, הקהילה ואורחות החיים בה; בהיבט התרבותי – היצירה הספרותית לשפותיה השונות; בהיבט החינוכי – הזרמים השונים. בתוך כל אלה הוזנחה האינטליגנציה היהודית – רופאים, עורכי דין ושאר 'אנשי הצווארון הלבן'. קבוצה זו נשארה בשולי המחקר אף שמילאה תפקיד חשוב בהוויה היהודית בפולין שבין מלחמות העולם.

המחקר על הרופאים היהודים בפולין בין שתי מלחמות העולם מצומצם למדי. הוא התמקד בדמויות אחדות ובעיקר בניתוח נתונים ומגמות. רבים מן ההיסטוריונים שעסקו בנושא ביקשו לתאר את המכשולים שעמדו בפני הרופאים היהודים. כך, למשל, רפאל מאהלר³ מצא כי בשל מגמות אנטישמיות והשאיפה להקטין את מספר הרופאים היהודים בפולין צומצם מספר המקומות ליהודים בפקולטות לרפואה בשיטת ה'נומרוס קלאוזוס', הן בשנות העשרים הן בשנות השלושים, והדבר אכן הביא, בסופו של דבר, לירידה ניכרת במספר הרופאים היהודים. נטליה אלקסיון⁴ קשרה את הדרישה לאספקת גופות של יהודים למכוני האנטומיה באוניברסיטאות עם המגמה לצמצם את מספר הסטודנטים לרפואה, וטענה כי מקור הדרישה הוא במגמות אנטישמיות.

2 אורבך, 'חקר יהדות פולין', עמ' 3.

3 מאהלר, 'יהודי פולין בין שתי מלחמות עולם'.

4 Aleksion, 'Christian Corpses for Christians!', pp. 393–409; idem, 'Jewish Students and Christian Corpses', pp. 327–342

ישראל מילייקובסקי, Główna Biblioteka Lekarska, Biblioteka Medyczna

במישור הארגוני חקר אבי עורי את ארגון הרופאים היהודים Z.L.R.P. בשנות העשרים והשלושים.⁵ הוא מצא כי כבר בשנת 1923 התקשו רופאים יהודים להתקבל לארגון הרופאים הפולנים ולפיכך הקימו ארגון משלהם.⁶ בשנים האחרונות חלה התפתחות בחקר הרופאים היהודים בפולין, ואנו עדים לכמה פרסומים בנושא: אלכסנדר סקוטניצקי⁷ עסק במישור הלוקלי, והקדיש ספר לרופאי בית החולים היהודי בקרקוב, לפני המלחמה ובמהלכה. כמו כן אסופת המאמרים *Polscy lekarze Żydzi w XIX i XX wieku*⁸ ייחדה מקום נרחב לדין ברופאים היהודים בתקופה זו. שנה לאחר מכן הקדיש

5 Ohry-Kossoy and Ohry, 'Dedicated Physicians' בפולין, הבריאות והרופאים'. ראו פרק ד, סעיף ד: 'הרפואה'

6 Zrzeszenie Lekarzy Rzeczypospolitej Polskiej (ארגון רופאי הרפובליקה הפולנית).

7 Skotnicki, *Szpital Gminy Wyznaniowej Żydowskiej*

8 Podgórska-Klawe, *Polscy lekarze Żydzi* פורסמו שם מאמרים על אודות רופאים בולטים ועל ארגון טא"ז.

גם כתב העת *Polin* (2013)⁹ פרק לרופאים היהודים בין שתי מלחמות העולם ולארגון הרופאים היהודים בפולין Z.L.R.P., ובשנת 2016 ראה אור כרך הסוקר את תולדות הרפואה היהודית בוויילנה.¹⁰ במצב המחקר על אודות רפואה ורופאים בתקופת השואה אעסוק בפרק הסוקר תקופה זו.

בתוך כל אלה עדיין חסר מחקר מקיף על חייו של ישראל מילייקובסקי, כמייצג שכבה רחבה בחברה היהודית הפולנית שמילאה תפקיד חשוב ומכריע בחיי היהודים בין שתי מלחמות העולם וכדמות מפתח בגטו ורשה. ספר זה מבקש לתת מענה לכך.

Polin: Studies in Polish Jewry, 2 (2013) 9

Ščupakas, *Lietuvos jeruzalės medikai* 10

Dead End

Dr. Izrael Milejkowski

1887–1943

Naomi Menuhin

The Zalman Shazar Center

Jerusalem

Editorial Board

Prof. Immanuel Etkes (chair.), Prof. Gur Alroey, Prof. Gershon Bacon,
Prof. Elisheva Baumgarten, Prof. Yaron Harel, Mr. Yehezkel Hovav,
Prof. Cana Werman

Hebrew editing: Yehezkel Hovav
Director of publications: Haya Paz Cohen
Editor in chief: Yehezkel Hovav
Production editor: Noa Greenwald-Assis

The publication of this book was made possible by grants from

The Ministry of Culture and Sport
Leonid Nevzlin Research Center for Russian and East European Jewry,
The Hebrew University of Jerusalem
Sha'ar Ha'Negev Gershoni Foundaion

ISBN 978-965-227-379-6

Catalogue No. 185-1111

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 2021

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced in any form
or by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording
or any information storage or retrieval system, without permission in writing
from the publisher.

Typesetting: Ronit Gilad

Printing: 'Printiv' Press, Jerusalem

Table of Contents

Preface and acknowledgements	11
Introduction	13
Part I: The Emergence of the Polish-Jewish Intellectual	
Chapter 1: A New Elite	23
Chapter 2: From Krewo to Warsaw: The Formative Years	38
Part II: With or Without a Stethoscope: Between the Two World Wars	
Chapter 3: In the New Polish Republic	53
Chapter 4: New State, New Life: 1923–1935	71
Chapter 5: Between Here and There: The First Jewish Physicians’ Congress in Palestine	119
Chapter 6: Years of Disillusionment: 1936–1939	167
Part III: Unfinished Symphony	
Chapter 7: Death Watches Me from All Sides: 1939–1943	201
Chapter 8: Conclusions	249
Appendix: The Fate of the Milejkowski Family	256
Bibliography and Abbreviations	335
Index	301

Abstract

This book concerns itself with the world of the Jewish intellectual in Poland between the World Wars and during the Holocaust as reflected in the life and writings of Dr. Izrael Milejkowski (1887–1943). Born in the small town of Krewo, Milejkowski spent most of his life in Warsaw, where he engaged in Jewish causes, foremost as a physician, but also as head of the Jewish Physicians Organization in Poland (Z.L.R.P.). He was also an active member of a number of health organizations such as TOZ—The Society for Safeguarding the Health of the Jewish Population, and “BRIUS” (Yiddish for “health”). Secondly, Dr. Milejkowski served as a member of the Warsaw Community Board on behalf of “The Democratic Faction” (“ET LIVNOT”) in addition to being a prolific publicist in the Warsaw daily Jewish press. With the herding of the Jews into the ghetto in Warsaw during the Second World War, Dr. Milejkowski presided over the sanitation and medicine department for the Warsaw ghetto Judenrat and, in this capacity, also oversaw the ghetto’s entire medical system. He supported the clandestine operations of the faculty of medicine in the ghetto and initiated, directed, edited and wrote the introduction to a research report on hunger and its effects on the human body. Aware of the research’s scientific value and as evidence of the horrendous condition of the Jews in the ghetto, and also presumably with the hope of having the research serve as a memorial for the Jewish physicians, and possibly himself, Milejkowski had the report smuggled to the Aryan side during the final liquidation of the Warsaw ghetto in July 1943.

Milejkowski, a member of the Jewish-Polish intelligentsia, fought for equal citizenship rights in his own country, took pride in his Jewish national identity and acted heroically on behalf of the Jewish people. Yet, his story has almost entirely vanished from the pages of history, despite his having left a multitude of published texts, speeches and lectures in Yiddish and Polish. This book, which can be defined as a preliminary work on his life, seeks to reconstruct his character, worldview and activities, and in so doing asks larger

Abstract

questions about the Jewish and or Polish identity of his circle—the Jewish intelligentsia between and during the World Wars. The book’s three main parts accord with the three periods of Milejkowski’s life, telling his personal story alongside the larger story of the Eastern European Jew in the late 19th and beginning of the 20th century who migrated from the small town (*shtetl*) to the big city. Part One covers the years from 1887 to 1923, and includes the history of his family, his birth, and his studies until his demobilization from the Polish Army after WWI. Part Two considers, the period between 1923 and 1939, the beginning of Milejkowski’s civilian life and of his professional, social and political activity. It traces the development of his views and social status through his visit to the Land of Israel in 1936 and attendance at the First World Congress of Jewish Physicians, which yielded productive writing regarding the visit and its consequential influence on his identity, up to his return to Poland and activity there in the late 1930s. Part Three looks at the years 1939 to 1943, the period of the German occupation and the Holocaust, during which time Milejkowski acted as the head of the sanitation and medicine department of the Warsaw ghetto Judenrat.

The book is based primarily on Milejkowski’s writings. Among these, we can find numerous articles, which he published in contemporary Jewish periodicals and professional medical journals in Polish and Yiddish. These publications reveal his political and social perceptions regarding Jewish and general issues. His speeches at medical congresses illustrate his ideology and self-perception as a public servant and his professional and personal identities. Documents from the last stage of his life, the Warsaw ghetto, include the questionnaire he filled out for the ghetto’s underground archive, “Oneg Shabbat,” and the introduction he wrote for the results of his hunger study. All these reveal his sensitive nature, his historical understanding and the transformations of his political views during his last years. Expanding on Milejkowski’s own writings are archival materials about his and his family’s history, memorial literature and sparing first-hand descriptions of him culled from the diaries of his peers. All these together create a biography of a man who left an important scientific and historical legacy, but was himself practically expunged from the pages of research and history.

Abstract

This book examines the figure of Dr. Izrael Milejkowski in the context of the diverse nature of the Warsaw Jewish *Intelligencja* against the background of the historical events that swept over Jewish society and general Polish society in the interwar period and the Holocaust. As such, the book sketches the characteristic features of the Jewish intellectual in Poland in the relevant period and the issues he faced. Milejkowski, a person of complex identity, cannot be easily classified within the sharp divisions that defined the Jewish elite in Poland in the interwar period—Orthodox, Zionist, Bundist, or assimilated. He can only be placed in an intermediary sphere comprised of components of the different positions: he was both a Polish patriot who wished to integrate within his country and an active member of the Zionist movement. He had confrontations with Agudat Yisrael, yet in times of crisis, he joined hands with it as well as with other movements across the Jewish spectrum. He spoke and wrote numerous languages, and his writing merged rabbinic and world literature. Having a diverse nature was characteristic of Milejkowski's Jewish intellectual elite circle. However, it is important to remember that while sharing a group consciousness, their political views were not identical. Among their commonalities, however, were a significant community presence reflected in public activity that included writing and activity in community institutions and social organizations.

This research shows that the Jewish elite developed their public awareness from several shared milestones: the establishment of the new Polish State, military service in either the Russian or Polish Army, and university attendance. The latter two inherently non-Jewish settings exposed them to diverse ideologies, cultural influences and social perceptions, which shaped their public consciousness and led many to aspire to combine their Polish and Jewish identities.

In addition, this book attempts to outline Polish Jewry's burning issues in the interwar period: relations between the Diaspora and the Land of Israel; between Poles and Jews; religious and assimilated Jews; as well as the status of the Jewish physician; and internal community politics as reflected in Dr. Izrael Milejkowski's, public activity and political positions.